

УДК 37(47+57)(092)

Юрій Ревук

СОЦІАЛЬНА СУТЬ ВИХОВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ А. С. МАКАРЕНКА

У статті розглядаються деякі аспекти педагогічної спадщини А. С. Макаренка. Автор розглядає виховання як цілісну, інтеграційну систему. Диференційовано поняття «навчання» та «виховання» і водночас зазначено їх взаємозв'язок. Утверджується думка про пріоритетність для педагогічної діяльності організації ефективної виховної системи навчального закладу. Зроблено спробу з'ясувати мету, цілі, засоби виховного процесу. Автор підкреслює соціальну сутність виховного процесу. У статті наголошується на необхідності об'єктивного підходу до вивчення педагогічної спадщини А. С. Макаренка.

Ключові слова: виховання, мета, ціль, засоби, структура виховного процесу, виховний ідеал, цінності виховання, освіта, педагогічна спадщина.

В статье рассматриваются некоторые аспекты педагогического наследия А. С. Макаренко. Автор рассматривает воспитание как целостную, интегрированную систему. Дифференцируются понятия «обучение» и «воспитание», и в тоже время указывается на их взаимосвязь. Утверждается мысль о приоритетности для педагогической деятельности организации эффективной воспитательной системы учебного заведения. Сделана попытка выяснить цель, средства и ценности воспитательного процесса. Автор подчеркивает социальную сущность воспитательного процесса. В статье указывается на необходимость объективного подхода к изучению педагогического наследия А. С. Макаренко.

Ключевые слова: воспитание, цель, ценности, средства, структура воспитательного процесса, идеал воспитания, ценности воспитания, образование, педагогическое наследие.

The article deals with some aspects of A. S. Makarenko's pedagogical heritage. The author considers upbringing as an integrated system. We make difference between such notions as «teaching» and «upbringing» and at the same time we denote their interconnection. The idea of the priority of having an effective system of upbringing at the educational institution for pedagogical activity of this organization is promoted. An endeavour to determine the purpose, means and values of upbringing process has been made. The author emphasizes a humanistic nature of A. S. Makarenko's educational system. Analyzing A. S. Makarenko's pedagogical heritage we have come to conclusion

that his educational ideal being of the highest value is an individual. His personal value system includes such notions as «love», «honor», «dignity», «well-fair», «family», «fairness». The backbone kernel of this values system is labor as an integrative value. The author puts stress on the social essence of an educational process. The article emphasizes the necessity of applying the objective approach to the investigation of A. S. Makarenko's pedagogical theory.

Key words: *upbringing, purpose, objective, means, structure of upbringing process, ideal, upbringing values, education, pedagogical heritage.*

Докорінні процеси суспільної трансформації вимагають пошуку нових форм оновлення усіх суспільних інститутів, зокрема й освіти. Втім, щоб рухатися поступально у правильному напрямку, необхідно проаналізувати попередній досвід і творчо використати його найкращі надбання у процесах реформування національної освіти.

Метою наукової розвідки є висвітлення соціальної суті виховного процесу досліджень А. С. Макаренка.

Різні аспекти виховної системи видатного педагога аналізуються у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників: В. В. Бучківської, Г. Ващенко, Й. Гайди, І. А. Зязюна, С. Г. Карпенчук, В. Г. Кузя, М. Ю. Красовицького, П. Г. Лисенка, М. М. Окси, А. А. Фролова, Г. М. Хілліга, Д. Ярмаченка та ін.

Серед сучасних наукових досліджень варто відзначити праці А. М. Бойко, О. І. Вишневського, Л. І. Гриценко, Н. П. Дічек, М. Б. Євтуха, О. М. Коберника, О. В. Киричука, І. П. Підласого, К. К. Потапенко, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської, М. Г. Стельмаховича та ін.

Як відомо, виховання – «це процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. У широкому розумінні виховання – це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства» [1, с. 53].

Тривалий час педагогічна наука не розділяла процеси виховання і навчання. Вона їх ототожнювала. При цьому головне місце відводилося навчанню. Вважалося, що в процесі навчання дитина одночасно буде і виховуватися. Виник навіть такий термін «виховуюче навчання» [5, Т. 5, с. 366].

А. С. Макаренко виступив проти підміни виховання суто освітніми функціями. У цьому процесі він вбачав фактичне заперечення виховання як такого. Теорія А. С. Макаренка – це теорія виховання, а не навчання. Він чітко розрізняв і дистанціював методику навчання і методику виховання.

Не витримують жодної критики твердження, що А. С. Макаренко недооцінював значення освіти. Навпаки, він був твердо переконаний, що

школа є могутнім виховним засобом. І саме тому ставлення дітей до освіти повинно становити одне з головних завдань педагогів, бути предметом їх найсерйознішої уваги.

Для того щоб розрізнити навчання і виховання, спробуємо зрозуміти в чому полягає суть навчання і виховання. Відомо, що суть навчання полягає у повідомленні і засвоєнні знань (світоглядних, моральних, правових, етичних), у розвитку навичок розумової діяльності.

А суть виховання полягає у переведенні системи цих знань у стійкі переконання, у навички соціально-ціннісної поведінки. Це відбувається через організацію форми колективного життя дитини, при якій дитина через систему відношень вправляється у поведінці адекватній тим знанням, що їх вона отримує на уроках. Отже, такі моральні якості, як доброта, відповідальність, соціальна активність, здатність до співпраці з іншими неможливо виховати лише шляхом повідомлення знань про них. Для цього потрібний спеціальний комплекс спільних дій педагогів і школярів. Це специфічний процес, що пов'язаний з навчальним, втім, який все таки має свої особливості. І найважливішою функцією школи є забезпечення ефективності і послідовності цього процесу, залучаючи до нього сім'ю та інші суб'єкти оточення дитини.

Отже, виховання – це цілеспрямований процес формування характеру людини, що здійснюється не лише через її навчання, а й вправляння у соціально-цінні поведінці в умовах колективної форми співжиття. Він визначається послідовністю і системністю усіх виховних факторів. Виховання є найважливішою функцією школи і самостійною галуззю педагогічної діяльності, яка нерозривно пов'язана з навчальним процесом проте має свої специфічні цілі, функції, теоретичні основи і методику.

Цю особливість виховання зазначав ще А. С. Макаренко. Він писав: «Я наполягаю на тому, що питання виховання, методики виховання не можна обмежувати питаннями викладання, тим більше не можна, що виховний процес відбувається не тільки в класі, а буквально на кожному квадратному метрі нашої землі... Значить, ні в якому разі не можна уявити, що ця виховна робота можлива тільки в класі. Виховна робота керує всім життям учня» [5, Т. 5, с. 289].

Поглиблюючи і розвиваючи свою думку, А. С. Макаренко вказує на всеохоплюючий, системний характер виховної роботи: «Людина, – зазначає він, – виховується цілим суспільством. Усі події в суспільстві, її праця, рух вперед, її побут, успіхи і невдачі – все це такі могутні і такі складні виховні фактори, що адекватно показати їх роботу можна у спеціальному дослідженні...» [5, Т. 5, с. 413].

Розглядаючи виховання як цілісну систему, А. С. Макаренко логічно пов'язує її основні елементи: мету, засіб і результат. Прагнучи з'ясувати

логіку виховного процесу А. С. Макаренко, фактично з'ясував структуру виховної системи, визначив її найважливіші елементи. Суть його поглядів у тому, що він чітко усвідомив, що виховний процес не може бути побудований лише за окремими напрямками: моральним, фізичним, естетичним, трудовим вихованням. «Людина, – зазначає А. С. Макаренко, – не виховується частинами, вона створюється синтетично всією сумою впливів, яких вона зазнає. Тому окремий засіб завжди може бути і позитивний, і негативний, вирішальним моментом є не його пряма логіка, а логіка і дія всієї системи засобів, гармонійно організованих» [5, Т. 5, с. 443].

Визначивши сутність виховання, логіку побудови виховного процесу, перейдемо до з'ясування мети виховання. Потрібно зазначити, що питання встановлення виховної мети залишається остаточно невизначеним і в наш час. У Концепції національного виховання зазначається, що «провідною метою виховання залишається ідеал всебічно розвинутої особистості, що йде з глибини віків» [4].

Така виховна мета ставилася і раніше, проте вона не була реалізована. Чому? Може тому, що вона занадто абстрактна, ідеальна і тому недосяжна.

А. С. Макаренко доходить висновку про неможливість постановки цілей виховання у формі «ідеалу». Так як «ідеал» річ недосяжна, то зрозуміло, що і мета виховання в такому разі не буде виконана. З практики своєї роботи А. С. Макаренко зрозумів, що цілі виховання «повинні виявлятися в якостях особи, що проектується, в картинах характерів і в тих лініях розвитку їх, які точно намічаються для кожної окремої людини» [5, Т. 5, с. 444].

Будь-яка людина не може існувати поза соціумом, а, отже, процес виховання розглядається А. С. Макаренко безпосередньо з точки зору впливу суспільства. В практиці роботи видатного педагога цілі виховання формулюються як програма розвитку людської особистості. Вихована людина, за А. С. Макаренко, – це «людина освічена, кваліфікована, дисциплінована; людина з розвинутим почуттям власної честі, гідності, обов'язку, поваги до інших; це людина активна, діяльна і організована, фізично загартована, життєрадісна і життєлюбна, і обов'язково щаслива... кожного дня» [5, Т. 2, с. 381].

Такі практичні цілі виховання постають інтегрованим вираженням суспільних потреб і загальнолюдських цінностей, які виявляються в реальних якостях особистості.

З'ясуванню мети виховання, виховного ідеалу, цінностей, що складають його основу, присвячені дослідження А. М. Бойко, Г. Г. Ващенко, О. І. Вишневського, Л. І. Гриценко, Н. П. Дічек, М. Б. Євтуха, О. М. Коберника, О. В. Киричука, І. П. Підласого, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської.

Так, зокрема, з'ясовуючи діалектику понять: мета, ідеал, задача виховання, О. М. Коберник виокремлює чотири види мети: мета-місія, де місія виступає інтегративним вираженням потреб суспільства, що реалізуються організаціями та людьми; мета-ідеал – результат, якого завжди прагнуть; загальна мета – майбутній стан об'єкта або суб'єкта в умовах і часі, які не є постійними і можуть змінюватися в певних межах; конкретна (часткова) мета-завдання, яке розглядається як конкретний кінцевий стан суб'єкта, результат діяльності, якого можна досягти у визначений час за певних умов [3, с. 24].

Мета виховання конкретизується через постановку виховних задач, серед яких О. М. Коберник диференціює стратегічні й тактичні.

В основі визначення якісних характеристик вихованця лежать відповідні історично-обумовлені, суспільні цінності, сукупність яких складає певну систему. Існує різний підхід до визначення ціннісних систем. Зокрема, виокремлюють цінності загальнолюдські та національні; світські та релігійні, духовні; термінальні та інструментальні.

О. В. Сухомлинська, зокрема, виокремлює наступні рівні цінностей: цінності державної політики; цінності педагогічні, національні, цінності особистості, цінності дитини; цінності сім'ї, родини; етнічні цінності; цінності молодіжної культури [7, с. 8].

Л. І. Гриценко пропонує наступну ієрархію цінностей: національні, соціальні, індивідуальні, педагогічні [2, с. 8].

І. П. Підласий запропонував наступну систему вартостей: егоцентричні вартості; родинні вартості; суспільні, громадські, національні вартості; загальнолюдські вартості (воля, праця, гуманізм, мир злагода); універсальні вартості [6, с. 7–8].

Питання свободи є одним із ключових в теорії виховання А. С. Макаренка. Свобода виховується через діяльність (гра, праця, навчання), організацію навчально-виховного процесу, засвоєння традицій.

Свобода неможлива без дисципліни в широкому сенсі цього слова. Поняття дисципліни є одним із основних у педагогічній системі А. С. Макаренка. Він розрізняє дисципліну, дисциплінування та режим. На переконання педагога дисципліна виступає результатом виховання, а «режим – це є певна система засобів і методів, які допомагають виховувати» [5, Т. 5, с. 120].

А. С. Макаренко рішуче заперечує погляд на дисципліну як на своєрідний кодекс обов'язкових положень, які необхідні в першу чергу для зручності, порядку, зовнішньої благополучності. У такому випадку дисципліна виступає скоріше формою придушення особи, способом приведення особи до покірності щодо влади, як спосіб пригнічення.

Педагог розглядає дисципліну, передовсім, як явище моральне і суспільне. Далі А. С. Макаренко висловлює, здавалось би, парадоксальне

судження, стверджуючи, що дисципліна завжди повинна бути свідомою, водночас зауважує, що визначатися свідомістю дисципліна не може оскільки вона є наслідком усього виховного процесу, а не окремих спеціальних заходів. «Дисципліна є продуктом усієї суми виховного впливу, включаючи сюди і освітній процес, і процес політичної освіти, і процес формування характеру, і процес сутичок, конфліктів та розв'язування конфліктів у колективі, в процесі дружби, і довір'я, і всього виховного процесу, залічуючи сюди також і такі процеси, як процес фізкультурного виховання, фізичного розвитку тощо» [5, Т. 5, с. 121].

Отже, узагальнюючи погляди А. С. Макаренка на дисципліну, можемо дійти висновку, що це своєрідна моральна норма, а дисциплінування – увесь комплекс організації виховних заходів, спрямованих на формування цієї норми. Оскільки дисципліна розглядається педагогом як моральний закон, то зрозуміло, що як і кожна моральна істина, вона не може бути свідомою. Це скоріше усталений модус поведінки, формування якого відбувається через дисциплінування і повинно визначатися свідомістю. Дисциплінування – це процес соціалізації особистості. В цьому плані виховання розглядається як шлях до свободи, до сформованого характеру від характеру природного, від індивіда до індивідуальності, це шлях пошуку власного «я», яке подолавши власний надмірний природний егоїзм, керується надособистісними цінностями. На пошук власного «я» і спрямована організація системи виховання А. С. Макаренка.

А. С. Макаренко неодноразово наголошував, що основним принципом в педагогічній роботі є єдність поваги до людини і вимогливості до неї. Повага до людини означає утвердження її честі, гідності. Честь – поняття моральної свідомості й категорія етики, що включає в себе моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. За своїм змістом й природою відображеного в ній морального відношення, поняття честі аналогічне поняттю гідності. Будучи формою прояву відношення індивіда до самого себе й суспільства до індивіда, честь, як і гідність, відповідним чином регулює поведінку людини й ставлення до неї з боку оточуючих. Але на відміну від поняття гідності поняття честі ґрунтується не на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні, а на їхній диференційованій оцінці, залежно від їх соціального стану особистості, релігійної, расової, національної, класової, професійної й колективної належності або репутації. Категорією «гідність» в етиці прийнято позначати об'єктивну цінність особистості, її соціальну значимість як відповідну, адекватну з людською сутністю, тобто ту якість, за якої людина чинить так, як належить її сутності і призначенню, як повинна чинити саме людина. У широкому сенсі слово «гідність» означає цінність

людини для інших людей, для суспільства, незалежно від її соціального стану, професії, національності. Гідність у вузькому сенсі – це оцінка людиною себе як моральної особистості, що значима для оточення, для суспільства. У даному випадку ми маємо справу з позитивним оціночно-емоційним ставленням до себе у формі свідомості і почуття власної гідності. Повага до самого себе, чи почуття власної гідності – це те, що більш за все підносить людину.

Почуття гідності успішно розвивається і функціонує на основі усвідомленого ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх обов'язків і прав людини і громадянина. Це почуття укріплюється, якщо індивід усвідомлює і переживає те, що вільно і повно може виявити свої здібності і можливості, реалізувати свою активність і творчість. Тобто почуття власної гідності виступає у вигляді синтетичної самооцінки моральних якостей в їх системній єдності.

Отже, гідність як етичну категорію визначаємо як об'єктивну, суспільно-моральну цінність особистості, а також потребу, і власне оцінку людиною своєї моральної цінності. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, самоповага, осмислена гордість за себе.

Поняття гідності взаємопов'язане з поняттям честі, хоча і не ідентичне йому. Честь і гідність – показники моральної цінності людини. Через них визначається моральність як окремої людини, так і колективу і суспільства загалом. Різниця між цими поняттями полягає у тому, що гідність – це моральне ставлення до самого себе, внутрішнє визнання, самоповага, а честь означає зовнішнє визнання, оцінку діяльності особистості з боку інших.

Формування і реалізація моральних чеснот є свого роду утвердженням власної гідності. А коли цю гідність позитивно оцінюють інші люди, – приходить визнання, повага. Феномен визнання і поваги називається честю.

Отже, категорія честі в етиці пов'язується із суспільною оцінкою і визнанням моральних заслуг і достоїнств людини як представника певної спільноти (колективу – у вузькому значенні, та нації – в широкому) і як виконавця конкретної соціальної ролі, діяльності особистості.

Аналізуючи педагогічну спадщину А. С. Макаренка, робимо висновок, що його виховним ідеалом, найвищою цінністю була Людина, систему цінностей якої складають: Любов, Честь, Гідність, Батьківщина, Добро, Справедливість, Родина, що і вказує на соціальну сутність виховання як процесу. Системотворчим ядром цієї системи цінностей виступає Праця, як інтегративна цінність.

Виховний процес і в сучасних умовах передбачає звернення до педагогічної спадщини А. С. Макаренка, сутність якої полягає у створенні умов для співпраці педагогів і вихованців у єдиному колективі, що є

міцним підґрунтям для формування здорового суспільства, а, отже, вказує на соціальну сутність виховання. У подальших наукових статтях планується проаналізувати інші сторони педагогічної спадщини А. С. Макаренка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
2. Гриценко Л. И. Личностно-социальное воспитание: теория и практика. – Волгоград, 2001. – 192 с.
3. Коберник О. М. Проблеми цілеутворення в теорії і практиці виховання / О. М. Коберник // Рідна школа. – №. 5. – 2004.
4. Концепція національного виховання // Освіта. – 1996.
5. Макаренко А. С. Твори у 7 т. – К. : Радянська школа.
6. Підласий І. Ідеали українського виховання / І. Підласий // Рідна школа. – № 4. – 2000.
7. Цінності освіти і виховання. Науково-методичний збірник / За ред. О. В. Сухомлинської – К., 1997. – 224 с.